

Шайхлісламов З.Р.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Бурлєєва М.О.

Приватний вищий навчальний заклад «Український гуманітарний інститут»

АГРЕСІЯ ЯК СИСТЕМНА ВЛАСТИВІСТЬ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

Українське суспільство та кожна українська сім'я наразі переживає соціально-психологічні труднощі внаслідок вторгнення російських загарбників на територію України. Усе це створює загальну соціальну напруженість, психологічну неврівноваженість всього суспільства, значну кількість стресогенних чинників для населення, особливо для підлітків. Підвищений рівень агресії у суспільстві завжди був важливою задачею, яка потребувала найскорішого вирішення. Агресивна поведінка стає все більш глобальною проблемою, при ігноруванні якої виникає загроза існування світу як такого. При цьому найбільш уразливою категорією людей є діти та підлітки, оскільки вони не мають сформованої психологічної стійкості до стресу внаслідок відчуття постійної небезпеки. У статті йде мова о проблемі та причинах сучасності – зростання агресивності дітей, підлітків та молоді. Проведено теоретичний аналіз і вказано значення таких понять: «агресія», «агресивна поведінка». Розкрито сутність понять: «агресія», «агресивна поведінка» та проведено аналіз видів, форм та причин агресивної поведінки. Проаналізовано складові чинники впливу однолітків на агресивну поведінку підлітків та складові освітнього середовища з точки зору впливу на агресивність підлітків. Звернуто увагу на дослідження загальних характеристик агресивної поведінки підлітків (І. Фурманов, Т. Гончарова, Л. Семенюк, А. Реан, Н. Азарова, У. Михайлишин, Н. Кордунова, В. Тол, І. Вулгаріду, Дж. Гарбаріно). Таким чином, підлітковий вік відноситься до епохи розвитку людини, яка відбувається між статевим дозріванням та дорослішанням. Фактично це критичний період становлення зрілої особистості, який визначає вектор розвитку усього подальшого життя. Для того, щоб інвестувати в благополуччя підлітків, зокрема, в зменшення рівня їхньої агресивності, необхідно ретельно вивчати характерні ознаки такої поведінки та факторів, що на них впливають.

Ключові слова: агресія, агресивність, підліток, сім'я, стрес.

Постановка проблеми. Українське суспільство та кожна українська сім'я наразі переживає соціально-психологічні труднощі внаслідок вторгнення російських загарбників на територію України. Усе це створює загальну соціальну напруженість, психологічну неврівноваженість всього суспільства, значну кількість стресогенних чинників для населення, особливо для підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній момент існує ряд наукових підходів, переважно у вітчизняній психології, де робиться спроба комплексного дослідження агресивної поведінки, що стає все більш глобальною проблемою.

Постановка завдання. Підвищений рівень агресії у суспільстві завжди був важливою задачею, яка потребувала найскорішого вирішення.

При цьому найбільш уразливою категорією людей є діти та підлітки, оскільки вони не мають сформованої психологічної стійкості до стресу внаслідок відчуття постійної небезпеки.

Виклад основного матеріалу. Слово агресія походить від латинського «aggredi», що означає «нападати». У психології вважається, що агресія являє собою поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди або шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати такого поводження з собою.

Агресія може виявлятися фізично (вдарили) та вербально (порушення прав іншої людини без фізичного втручання).

Агресія – це поведінка живої істоти наприклад, людини або тварини, яка завдає шкоди та порушує права інших [1]. Американська психологічна асоціація (далі – АРА) визначає агресію як ціле-

спрямовану поведінку у завданні шкоди іншим фізично чи психологічно [2].

АРА класифікує агресію як ворожу агресію, яка є спрямованою на заподіяння шкоди; інструментальна агресія, мета якої в непрямому заподіяння шкоди; і афективна агресія, яка є емоційно мотивованою до джерела дистресу.

Агресія – це поведінка, словесна чи фізична, спрямована на заподіяння болю або завдання шкоди іншій людині чи речі. В науці немає остаточної відповіді про складові агресії. Наприклад, один дослідник може визначити агресію за допомогою фізичних параметрів; таких, як штовхання, удари, тоді як інший може додати інші функції, такі як погрозна мова, словесна образа і так далі і тому подібне. Наведемо декілька значення агресії, сформульовані вченими: це поведінка, яка призводить до тілесних ушкоджень або знищення майна.

Поведінка, яка зазвичай спрямована на завдання шкоди або травмування іншої живої істоти, яка мотивована уникати такого поводження.

Агресію можна визначити як «поведінку, метою якої є нанесення шкоди людині на яку вона спрямована», це включає фізичну та вербальна агресія.

Важливим аспектом агресивної поведінки є намір що лежить в основі поведінки людини. Не всі типи поведінки, що призводять до шкоди вважаються агресією. Наприклад, лікар, який робить ін'єкції, завдає шкоди людям, але робить це з наміром запобігти подальше поширення хвороби, не вважається скоєним агресивним актом.

За основними тезами системного принципу вивчення психіки по Б. Ломову:

По-перше, агресивність виступає системним явищем, яке можна (і необхідно) вивчати у різних аспектах: як систему психічних властивостей, станів та процесів; як частина більш «великої» системи (характер, особистість); у плані нейронних систем (т.к. агресивність має певний фізіологічні та нейропсихологічні кореляти); в плані зовнішніх взаємодій (агресивність формується і проявляється в процесі спілкування), особливостями сприйняття себе [1] та інших [3, 4], сенсожиттєвими орієнтаціями [5], оцінкою ситуацій прояви насильства [4], рисами темпераменту та характеру (нейротизм, домінантність, низька нормативність поведінки, підозрілість, наївність, схильність до почуття, радикалізм, імпульсивність, фрустрованість, безтурботність, самодостатність тощо) [6, 7], типом акцентуації, субкультурними [2, 8] та етнічними [9] факторами.

По-друге, оскільки агресивність за своєю суттю є багатовимірним явищем, воно і має вивчатися з різних точок зору. Тому: а) агресивність може бути об'єктом досліджень не тільки психології особистості та диференціальної психології, а й соціальної, вікової, юридичної, клінічної та інших галузей психології; б) крім психології агресивність може і повинна вивчатися в рамках кримінології, педагогіки, медицини (психіатрії), біології, етики (психологія же тут виступає своєрідним «інтегратором»).

По-третє, системність агресивності підтверджується її структурою. У межах останньої можна виділити щонайменше 3 підсистеми (по Б. Ломову): а) когнітивну; б) регулятивну; в) комунікативну (формування та прояв агресивності передбачає соціальний контекст, ситуації спілкування). Дослідник Чураєв, наприклад, заявляє, що агресивність базується на підсвідомому (Ід), суб'єктному (Его) та соціокультурному (Супер-Его) рівнях функціонування психіки [10].

По-четверте, природу особистісної агресивності слід розуміти не як результат впливу будь-якого одного фактора, а згідно з принципом «поліпричинності» як результат складної сполуки («ансамблю») різних причин і передумов демографічного, нейрофізіологічного, індивідуального та соціально-психологічного характеру. Останнє логічно підводить нас до наступної методологічної проблеми.

Спираючись на узагальнення досліджень таких вчених, як: В. Олійник, Н. Агарова, Т. Гончарова, можна виділити види та форми агресивної поведінки, притаманні підлітковому середовищу, що представлені в таблиці 1.

Приблизно 30% підлітків стикаються з фізичною агресією протягом останніх років. Ця форма агресії охоплює широкий спектр проявів: від дрібних конфліктів до серйозних фізичних сутичок. Дослідження також вказують на статеві відмінності у проявах фізичної агресії, зокрема хлопці частіше стикаються з нею, ніж дівчата.

Слід окремо виділити вербальну агресію, оскільки в підлітковому віці вона є однією з найпоширеніших проявів агресивної поведінки. Ця форма агресії може включати у себе образи, грубі слова, загрози та інші агресивні висловлювання. Наприклад, підлітки можуть бути об'єктом образ і насмішок у шкільному середовищі, коли однолітки використовують висловлювання у грубій формі для того, щоб принизити один одного. Як правило, такі дії створюють токсичну атмосферу в школі та впливають на психічне здоров'я

Види та форми агресивної поведінки

Вид агресивної поведінки	Форми прояву
Кібербулінг	Образливі коментарі або повідомлення принижуючого характеру в соціальних мережах
Сексуальний	Сигнали, слова та дії інтимного характеру, сексуальні домагання, примусовий перегляд порнографії, зґвалтування
Економічний	Крадіжка, псування майна, вимагання, вимагання їжі, одягу, посуду, вимушене викрадення чужого майна
Фізичний	Поштовхи, ляпаси, удари, застосування зброї, невербальна агресія, жести, поза
Реляційний	Плітки, образи, шантаж, розголошення приватної інформації
Емоційно-психологічний тиск	Глузування, приниження, погрози, образи, плітки, неприйняття, ігнорування, соціальна ізоляція, групове відчуження, вербальна агресія

підлітків. Також важливо враховувати, що вербальна агресія може мати далекосяжні наслідки, такі як психічні травми та зниження самооцінки. Розуміння та врегулювання цього виду агресії важливі для створення безпечного та підтримуючого середовища для підлітків.

Реляційна агресія включає в себе прояви, які спрямовані на завдання шкоди соціальним відносинам інших осіб [13]. Прикладом такого виду агресії можуть бути плітки або образи направлені на виключення своїх однолітків з певної групи або колективу. Також деякі підлітки застосовують шантаж, загрожуючи розголошенням приватної інформації або викриттям секретів для того, щоб контролювати інших. В кінцевому результаті такі прояви можуть суттєво вплинути на емоційний стан молодшої людини підліткового віку та призвести до її ізоляції та соціальної відчуженості.

Наступним проявом агресивної поведінки підлітків є кібербулінг. Приблизно 20% підлітків повідомляють, що вони стикаються із кібербулінгом, який включає в себе різні форми насильства з використанням онлайн-середовища. Однією з таких форм є образи та грубі коментарі, які публікуються на сторінках соціальних мереж чи в коментарях до фотографій та повідомлень. Ще однією формою прояву кібербулінгу можуть бути повідомлення із погрозами нанесення фізичної чи психологічної травми, що формують постійні відчуття страху та вразливості.

Сексуальна агресія в підлітковому віці може включати в себе наступні прояви:

- сексуальне насильство або застосування примусу до здійснення сексуальних актів;
- сексуальне домагання у віртуальному просторі через соціальні мережі, онлайн-групи та спілкування в інтернеті;

– надмірна сексуальна увага та домагання від однолітків: сексуальна агресія проявляється шляхом надмірних ласк, коментування чи фізичних дій без згоди інших підлітків.

Багато випадків сексуальної агресії на сьогоднішній день не є зафіксованими, а тому залишаються невиявленими. Зокрема, згідно дослідження щодо сексуального насильства в Україні, що було проведено FAMA.AGENCY в 2021 році близько 4% опитаних є жертвами зґвалтування в дитинстві, а 23% – жертви сексуального насильства / або домагань (включно зі зґвалтуванням). При цьому жінки частіше за чоловіків стають жертвами сексуального насильства (25% проти 19%).

На рис.1 представлена класифікація причин, що можуть призводити до агресивної поведінки у підлітків.

До факторів біологічного походження можна віднести генетичні та фізіологічні чинники.

Генетичні фактори грають важливу роль у розумінні агресивної поведінки підлітків. Спадковість може впливати на те, як підлітки реагують на стресові ситуації, що в свою чергу впливають на рівень агресії. До генетичних чинників, які можуть бути пов'язані з агресивною поведінкою відносяться:

- спадкові тенденції до агресії: дослідження показують, що у деяких сімей може спостерігатися спадкова схильність до агресивної поведінки;
- генетичні фактори, пов'язані з регуляцією емоцій: гени можуть впливати на те, як підлітки реагують на емоційні подразники та стресові ситуації. Наприклад, гени, що регулюють виділення кортизолу (гормону стресу), можуть впливати на рівень агресії відповідно до стресових ситуацій;
- поліморфізм генів: це явище викликано наявністю різних версій генів у особистостей.

Рис. 1. Класифікація причин агресивної поведінки підлітків

Наприклад, поліморфізм гену, який впливає на обробку серотоніну в мозку, може бути пов'язаний з рівнем агресії.

Хоча генетичні фактори можуть впливати на схильність до агресивної поведінки, але важливо пам'ятати, що генетика завжди взаємопов'язана разом із зовнішніми чинниками, включаючи виховання, соціальне середовище та інше.

Фізіологічні чинники, що можуть зумовлювати агресивну поведінку підлітків включають [11]:

- нейрофізіологічні: робота мозку та активність нейронів можуть бути пов'язані з агресивною поведінкою. Наприклад, високий рівень активності мігдалеподібного тіла, структури мозку, що відповідає за обробку емоцій, може впливати на підвищену агресивність;

- хімічні: рівень хімічних речовин в мозку, таких як серотонін, допамін та інші нейромедіаторів, також може впливати на рівень агресивної поведінки. Наприклад, є прямий взаємозв'язок між низьким рівнем серотоніну та ризиком більш агресивної поведінки;

- гормональні: підлітковий період супроводжується значними змінами у гормональному фоні. Підвищення рівня тестостерону у хлопців може призвести до прояву високого рівня агресії;

- вплив стресу: стресові ситуації сприяють підняттю рівня адреналіну та кортизолу в крові, що в свою чергу відображається поведінці підлітка, роблячи її значно агресивнішою.

Стосовно конкретних прикладів зроблено висновки що [12]:

- дослідження показали, що підлітки з підвищеною агресивністю можуть мати низький рівень серотоніну в мозку.

- стресові ситуації, такі як розлучення батьків чи конфлікти вдома, можуть значно підвищити ризик агресивної поведінки серед підлітків.

- до соціальних причин, що викликають агресивну поведінку, відносять: сімейні чинники, вплив однолітків, освітнє середовище.

Сімейне середовище відіграє ключову роль у формуванні агресивної поведінки підлітків, зокрема через такі аспекти: сімейні конфлікти, стиль виховання батьків, психологічні проблеми батьків, матеріальний статус: економічний стан родини, доступ до освіти та наявність здорової опіки також може вплинути на ризик агресивної поведінки.

Дослідження показують, що підлітки, які виростають в родині з конфліктами та насильством, мають більшу схильність до агресивної поведінки, а сім'ї з низьким соціальним статусом та обмеженими ресурсами можуть стикатися з більшими труднощами у наданні дітям належної підтримки та нагляду.

Як уже вище було зазначено, у підлітковому періоді вплив однолітків стає більш значущим, а це призводить до активної дії на розвиток особистості молодшої людини, в тому числі на рівень їхньої агресії.

На рис. 2 наведені складові чинники такого впливу однолітків на агресивну поведінку підлітків.

Підлітки навчаються від своїх однолітків, моделюючи їхню агресивну поведінку. При цьому «модель», як правило, має бути авторитетом для особисті молодшої людини. Наприклад, якщо одноліток в школі проявляє агресію, інші також можуть спробувати наслідувати її для привернення більшої уваги та набуття популярності в межах певної соціальної групи. Ще одним аспектом є те, що на агресивну поведінку підлітків впливає груповий тиск однолітків. Наприклад, якщо група однолітків підтримує агресивну поведінку, інші можуть почати долучатися до неї, щоб не втратити соціальну підтримку та прийняття.

Однолітки часто використовують онлайн середовище для кібербулінгу, тобто електронного насильства, спрямованого на інших підлітків. Прикладом прояву кібербулінгу може бути поширення образливих повідомлень, коментарів чи контенту.

Залежність від цифрового контенту (відеоігри, фільми та інш.) та цифрових пристроїв збільшують ризик агресивної поведінки підлітків, оскільки вони можуть вести себе більш агресивно, якщо не отримують на певний час доступу до девайсів чи контенту, сприймаючи подібні дії як норму поведінки.

Наступним важливим чинником соціальних факторів впливу на агресивність підлітків є освітнє середовище. Його можна розділити на складові, як показано на рис. 3.

Великі заклади освіти мають більшу ймовірність агресивної поведінки через складніші соціальні відносини та підвищений тиск групових норм. В них, як правило, створюються групи, що конкурують між собою та проявляють агресивну поведінку, щоб підтримувати свою позицію.

В закладах освіти, де відсутній адекватний контроль та нагляд, створюються умови для агре-

сивної поведінки. Наприклад, відсутність педагогічного персоналу або невідповідальне ставлення до вирішення конфліктів призводить до збільшення інцидентів, що пов'язані з проявом агресивності.

Власна соціальна культура та цінності закладу стають факторами впливу на ступінь агресії підлітків. Наприклад, там, де підтримуються принципи толерантності та взаємоповаги, знижується рівень агресивної поведінки серед учнів.

Заклади освіти можуть розробляти та впроваджувати програми з попередження насильства та тренінги з вирішення конфліктів. Це допомагає підліткам розвивати навички спілкування, зменшуючи агресивну поведінку.

Проявом психологічних причин, що впливають на рівень агресивності підлітків, є емоційні труднощі. Прикладами таких труднощів можуть бути: депресія, агресивна поведінка, тривожність, травмований досвід, низька самооцінка, відсутність навичок емоційної саморегуляції.

Здатність керувати своїм емоційним станом – це базова навичка, якою молода людина має оволодіти протягом підліткового періоду. Варто також перелічити причини, які призводять до того, що цього не відбувається належним чином:

- норми вираження емоцій: у деяких сім'ях або культурах вираження гніву може сприйматися як неприпустиме або негідне. Наприклад, підліткам може бути сказано, що «хороші діти» не демонструють гніву;
- відсутність виховання щодо управління гнівом: якщо підліток не навчився, як ефективно виражати свої обурення та розв'язувати конфлікти, він може звертатися до фізичної або вербальної агресії;
- стереотипи гендера: наприклад, чоловіків можуть навчати, що вони повинні бути сильними

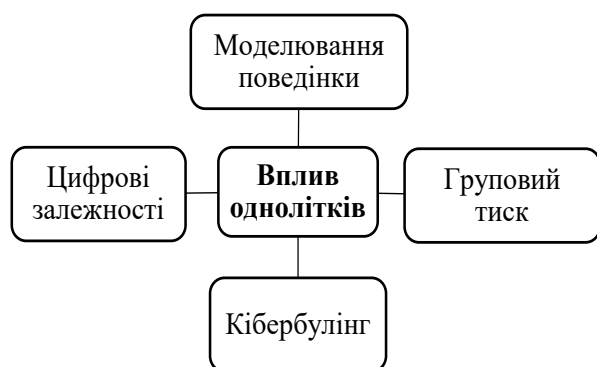

Рис. 2. Складові чинники впливу однолітків на агресивну поведінку підлітків

Джерело: за даними авторів

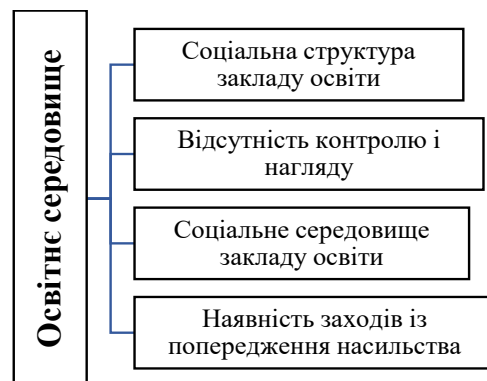

Рис. 3. Складові освітнього середовища з точки зору впливу на агресивність підлітків

Джерело: за даними авторів

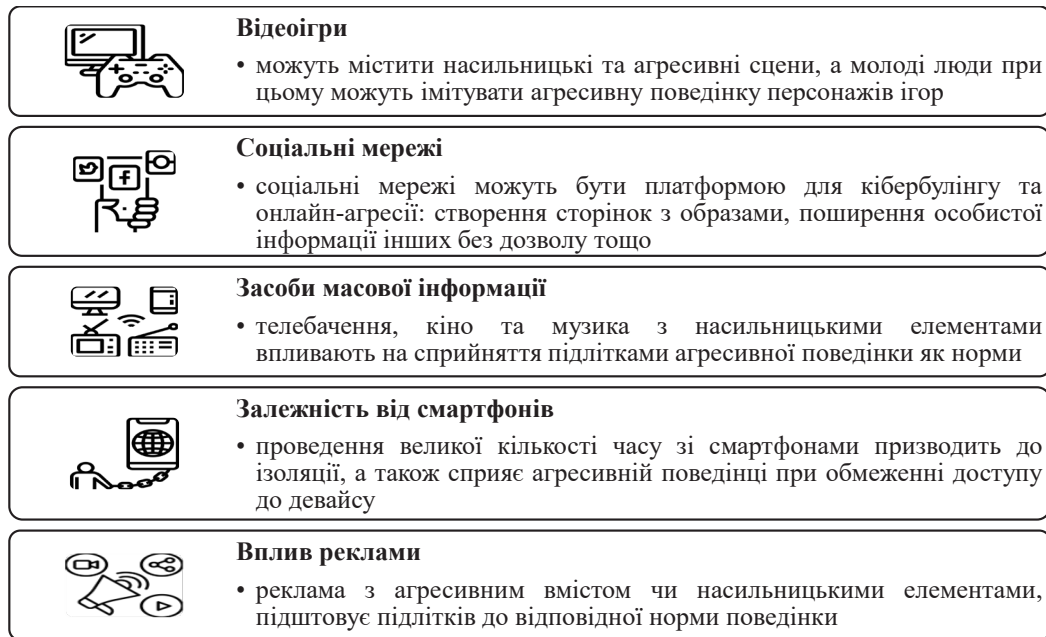

Рис. 4. Чинники, що формують медійні фактори впливу на агресивну поведінку підлітків

Джерело: за даними авторів

та владними, а прояви агресивної поведінки – це лише спроба підтвердити свою мужність.

Характеристика культурних факторів впливу на агресивну поведінку підлітків виражається наступним чином:

– соціокультурні норми: у деяких культурах можуть існувати норми, що підтримують агресивну реакцію як спосіб вирішення конфліктів або вираження сили;

– етнічні чи релігійні конфлікти: в культурах або релігійних групах агресивні форми вираження можуть бути виправдані чи підтримані як засіб захисту або вираз культурних цінностей. В конфліктних регіонах підлітки можуть приєднуватися до збройних груп для вираження своєї позиції.

На сьогоднішній день медійні фактори грають провідну роль у формуванні агресивної поведінки підлітків [14]. Аналіз чинників, що формують ці фактори представлено на рис. 4.

До геополітичних причин, що викликають агресивну поведінку підлітків, відносять: військові конфлікти, політичні напруга, міграційні процеси.

Висновки. Теоретичний аналіз факторів впливу на агресивну поведінку підлітків дає можливість для розробки та впровадження ефективних стратегій та програм попередження агресивної поведінки серед підлітків. Досягнення позитивних змін у цій сфері може сприяти поліпшенню загального психологічного та соціального стану підлітків, а також створенню більш безпечного та гармонійного соціального середовища для їхнього розвитку.

Важливо пам'ятати, що існує взаємозв'язок між фізіологічними, психологічними, соціальними, медіа та іншими чинниками, що впливають на агресивну поведінку підлітків. Особливу увагу та підтримку слід надавати сім'ям, оскільки це одне із найвпливовіших середовищ.

Список літератури:

1. Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. Основи практичної психології: підручник. Київ : Либідь, 2006. 536 с.
2. Таран Л. А. Психокорекція агресивної поведінки дитини 6 – 7 років. Корекційно-розвиткова програма. Миргород, 2020. 74 с.
3. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Рівне, 2004. 248 с.
4. Павелків Р. В. Цигипало О. П. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу: навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 296 с.
5. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. посібник. Київ: Кондор, 2005. 550 с.

6. Калуська Л. В., Калуський З. В., Гуменюк М. М. Дошкільне тіловиховання. Вплив рухової активності на здоров'я дитини дошкільного віку. Тернопіль : Мандрівець, 2008. 184 с.
7. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія»; Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України К., 2001. 18 с.
8. Руденко А. В. Ігри і казки, які лікують. Харків : «Основа», 2017. 208 с.
9. Філімошкіна Н. Маленький агресор: 9 відповідей вихователю. Практичний психолог. Дитячий садок. 2018. Вип.12. с. 36 – 39.
10. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. Наук.-метод. журн. Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН 2004. №6. С. 194 – 200.
11. Фізіологія: підручник для студ. нищ. мед. навч. закладів / В. Г. Шевчук, В. М. Мороз. С. М. Белан та ін. ; за редакцією В. Г. Шевчука. Вінниця, Нова Книга, 2012. 448 с.
12. Михайлишин У. Б. Шігімага Д. В. Підходи до пояснення феномену агресивної поведінки в різних теоретичних школах *Psychology innovative approaches to solving scientific problems*. 2023. С. 353–358.
13. Voulgaridou I., Kokkinos C. M. Relational Aggression in Adolescents Across Different Cultural Contexts: *A Systematic Review of the Literature. Adolescent Research Review*. 2023. Vol. 8. P. 457–480. <https://doi.org/10.1007/s40894-023-00207-x>
14. Lin S. Logobardi C., Gastaldi F. G. M., Fabris M. A. Social Media Addiction and Aggressive Behaviors in Early Adolescents: *The Mediating Role of Nighttime Social Media Use and Sleep Quality. The Journal of Early Adolescence*. 2023. <https://doi.org/10.1177/02724316231160142>

Shaikhislamov Z. R., Burlieieva M.O. AGGRESSION AS A SYSTEMIC CHARACTERISTIC AMONG ADOLESCENTS

Ukrainian society and every Ukrainian family are currently experiencing socio-psychological difficulties as a result of the invasion of russian aggressors into the territory of Ukraine. All of this creates general social tension, psychological instability of society as a whole, and a significant number of stress-inducing factors for the population, especially for adolescents. An increased level of aggression in society has always been an important issue requiring urgent resolution. Aggressive behavior is becoming an increasingly global problem, the neglect of which poses a threat to the existence of the world as such. At the same time, the most vulnerable category of people is children and adolescents, as they have not yet developed sufficient psychological resilience to stress due to a constant sense of danger.

The article addresses the problem and causes of modern realities, namely the increase in aggression among children, adolescents, and youth. A theoretical analysis is conducted and the significance of the concepts «aggression» and «aggressive behavior» is outlined. The essence of the concepts «aggression» and «aggressive behavior» is revealed, and an analysis of the types, forms, and causes of aggressive behavior is carried out. The components of peer influence on adolescent aggressive behavior, as well as the components of the educational environment from the perspective of their impact on adolescent aggressiveness, are analyzed. Attention is drawn to studies of the general characteristics of adolescent aggressive behavior (I. Furmanov, T. Honcharova, L. Semeniuk, A. Rean, N. Agarova, U. Mykhailyshyn, N. Kordunova, V. Tol, I. Vulgaridu, J. Garbarino).

Thus, adolescence refers to a stage of human development that occurs between puberty and adulthood. In fact, it is a critical period in the formation of a mature personality, which determines the vector of development throughout subsequent life. In order to invest in the well-being of adolescents, particularly in reducing the level of their aggressiveness, it is necessary to carefully study the characteristic features of such behavior and the factors that influence it.

Key words: aggression, aggressiveness, adolescent, family, stress.

Дата надходження статті: 03.11.2025

Дата прийняття статті: 27.11.2025

Опубліковано: 30.12.2025